

СУТНІСНІ ОЗНАКИ «МИРНИХ ЗІБРАНЬ» ЯК ЮРИДИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

THE ESSENTIAL FEATURES OF «PEACEFUL ASSEMBLY» AS A LEGAL CATEGORY

Середа М.Л.,

*аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

Ця стаття присвячена дослідженню ознак «мирних зібрань» як юридичної категорії. У публікації автор доходить висновку, що мирне зібрання як правове явище характеризується: 1) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, 2) що відбувається з метою публічного висловлення або формулювання спільних поглядів 3) у певному фізичному місці (території, маршруті) 4) та проходить у мирний спосіб. Крім основних ознак, автор виділяє додаткові (наявність організатора, використання учасниками зібрання засобів публічної комунікації тощо), які можуть бути корисними під час розмежування мирних зібрань від суміжних категорій.

Ключові слова: поняття «мирні зібрання», ознаки мирних зібрань, мирні зібрання як юридична категорія.

Эта статья посвящена исследованию признаков «мирных собраний» как юридической категории. В публикации автор приходит к выводу, что мирное собрание, как правовое явление, характеризуется: 1) осознанной (осмысленной) встречей группы лиц, 2) происходит с целью публичного выражения или формулировки общих взглядов, 3) в определенном физическом месте (территории, маршруте) 4) и проходит мирным путем. Кроме основных признаков, автор выделяет дополнительные (наличие организатора, использование собравшимися средств публичной коммуникации и т.п.), которые могут быть полезными при разграничении мирных собраний от смежных категорий.

Ключевые слова: понятие мирных собраний, признаки мирных собраний, мирные собрания как юридическая категория.

The term “peaceful assembly” probably is familiar to everyone. When we hear it the picture of protesting men with banners and loudspeakers usually appears in our minds. Nevertheless when it comes to practice it is not an easy thing to distinguish “peaceful assembly” and other public events that contains group of people gathering together for a common purpose. Because there is no legal definition of the “peaceful assembly” as a legal category and the court practice on the issue is rather controversial the aim of this article is to fill the gap and present the author’s point of view to the characteristic features of “peaceful gatherings” as a legal category. As a result of a investigation the author makes a conclusion that the peaceful assembly as a legal phenomenon is characterized by: 1) an informed (meaningful) meeting of a group of individuals; 2) with the purpose of public expression or formulation of common views; 3) in a particular physical place (territory, route); 4) in a peaceful manner. In addition to the main features, the author point out some additional (the presence of the organizer, the use of participants in the collection of public communication facilities, etc.), which may be useful in demarcating peaceful gatherings from related categories.

Key words: peaceful assembly, essential features of peaceful assembly, peaceful assembly as a legal category.

Кожна людини на інтуїтивному рівні розуміє, що таке мирне зібрання. В уяві відразу постає картина групи людей ыз транспарантами та банерами, які щось вимагають чи до чогось закликають.

Проте, як це часто буває, дати конкретне визначення багатогранному явищу не так просто, як здається на перший погляд. Адже у деяких випадках дуже складно розмежувати мирні зібрання у розумінні ст. 39 Конституції України й інші заходи, що передбачають усвідомлене масове публічне скупчення людей. До прикладу, в Україні у багатьох підзаконних актах поняття мирних зібрань цілком ототожнюється з більш ширшим поняттям масового заходу. Прикметно, що донедавна у статистиці масових заходів, які вели правоохоронні органи, мирні зібрання як окрема категорія подій не відображалася взагалі.

Досить комічні випадки пов’язані з браком розуміння того, що такі мирні зібрання можна зустріти і у судовій практиці. Так, для прикладу, виконавчий комітет Ладизненської міської ради звернувся до суду з вимогою заборонити проводити дискотеку в барі на міському пляжі, очевидно, розглядаючи дискотеку як спосіб вираження права громадян на мирні зібрання [1].

З огляду на безліч логічних і цілком практичних проблем, які виникають при спробі класифікації тієї чи іншої події як мирного зібрання, стає зрозумілою необхідність з’ясувати сутнісні ознаки категорії «мирні зібрання».

Певні теоретичні доробки у цьому напрямку здійснили українські та зарубіжні вчені, серед них: Р. Мельник, М. Смокович, І. Валюшко, М. Денісова, О. Васьковська, Л. Ойя, Д. Мед, Ж. Іназу та Н. Віннет та інші. Разом із тим варто сказати, що єдиного підходу щодо розуміння поняття мирних зібрань і їх сутнісних критеріїв так і не виникло. У межах цього дослідження викладений авторський погляд на визначальні та факультативні ознаки поняття «мирні зібрання» як юридичної категорії.

Усвідомлена (осмислена) зустріч групи осіб

Однією з визначальних ознак поняття мирних зібрань є те, що вони обов’язково передбачають осмислену (усвідомлену) зустріч людей, об’єднаних із певною метою. Ця ознака дає змогу розмежувати мирні зібрання як юридичну категорію від мирного зібрання, що є простою сукупністю семантичних ознак терміна «зібрання» й означення «мирний». У другому розумінні, зважаючи на загальне

значення цих понять в українській мові, мирне зібрання буде зустріччю (скупченням) будь-якої групи людей, яка проходить у спосіб, що виключає застосування насильства. Однак це визначення, що впливає з простого тлумачення термінів, не застосовне до мирних зібрань як юридичної категорії, оскільки не охоплює такі явища, як просте випадкове знаходження певної кількості людей в одному місці під час певного часового проміжку. Таким чином як юридична категорія мирне зібрання є нічим іншим, як простим згуртуванням людей, яке, наприклад, виникає на зупинці під час очікування громадського транспорту.

Крім того, на практиці поширеними є випадки, коли мирними зібраннями вважають випадкове (або неусвідомлене) згуртування людей. Йдеться, зокрема, про численні судові обмеження «мирних зібрань» у формі встановлення інформаційних наметів із метою інформування громадян про діяльність будь-якої політичної партії або громадського руху.

Що цікаво, спроби представити такі заходи як мирні зібрання характерні не тільки для України, а й для інших країн, зокрема, Німеччини. «Федеральний адміністративний суд Німеччини з цього приводу зазначив, що організація інформаційного пункту не може перебувати під захистом гарантованого конституцією права на мирні зібрання. Такі інформаційні пункти націлені на індивідуальну комунікацію з громадянами, які випадково перебувають поблизу останніх і, відповідно, не переслідують мету організації комунікації між громадянами, об'єднаними однією позицією. Таким чином, приватні особи, які тимчасово збираються навколо або поблизу інформаційних пунктів, не мають внутрішнього зв'язку між собою, який, будучи необхідним елементом масового зібрання, дає змогу характеризувати таких осіб як спільноту. Особи, які збираються навколо інформаційних пунктів, з огляду на викладене утворюють не зібрання, а скупчення» [2]. Варто погодитись із професором Мельником щодо того, що така ж практика стосовно розгляду цих спорів має застосуватись і в Україні.

Не менш важливою сутнісною ознакою мирного зібрання є те, що зібрання завжди складається з групи осіб. Тому явище одиночного пікету навіть із суто семантичної точки зору не є зібранням, хоча й нагадує його за всіма іншими зовнішніми ознаками. Водночас під час правозастосування завжди варто брати до уваги, що явище одиночного пікету і мирні зібрання можуть взаємно перетікати один в одне. Адже до особи, яка проводить одиночний пікет, завжди можуть приєднатись інші особи, які розділяють його погляди, або, навпаки, кількість осіб, що проводять мирні зібрання, у якийсь момент часу може зменшитись до одного. У таких випадках варто брати до уваги рекомендацію Керівних принципів ОБСЄ зі свободи мирних зібрань, відповідно до якої, «якщо до одиночного пікету приєдналися інші особи, до такого зібрання треба ставитись так само, як до спонтанного (стихийного) мирного зібрання» [3, с. 76].

Окрім питання щодо визначення ознак категорії «мирні зібрання» виникають також щодо мінімальної

кількості учасників, яка потрібна для того, щоб захід можна було б розглядати як «мирне зібрання». Більшість науковців із цього приводу сходиться на думці, що у мирному зібранні мають брати участь принаймні дві особи, з чим можна погодитись. Водночас варто брати до уваги, що правова кваліфікація явища як мирного зібрання не завжди збігається з законодавчим визначенням. Так, позитивне законодавство низки країн (наприклад, Польщі, Молдови, Вірменії) кваліфікує подію як мирне зібрання, якщо у ній бере участь мінімальна визначена законом кількість учасників. Як правило, законодавець вдається до такої фікції, щоби спростити організацію мирних зібрань (наприклад, не вимагати обов'язкової подачі повідомлення про зібрання з невеликою кількістю людей). Крім того, навіть зібрання з меншою кількістю учасників, аніж визначено законом, варто розглядати як реалізацію права на свободу мирних зібрань. На наш погляд, законодавчі обмеження мінімальної кількості учасників держава може встановлювати виключно для регулювання своєї діяльності, тобто обсягу позитивних зобов'язань щодо проведення мирних зібрань. Водночас навіть недосягнення мінімального порогу учасників, на нашу думку, не створює ситуацію, коли позитивні обов'язки держави не виникають взагалі.

Мета зібрання – публічне висловлення або формулювання спільних поглядів

Більшість визнаних експертів у сфері свободи мирних зібрань однією з визначальних ознак цього явища називає прагнення зібрання до вираження спільних інтересів. Зокрема, укладачі Керівних принципів ОБСЄ зі свободи зібрань кваліфікують «зібрання» як свідому і тимчасову присутність у публічному місці групи осіб із метою **вираження спільних інтересів** [4, с. 15].

На наш погляд, цю ознаку слід дещо розширити, оскільки чимало мирних зібрань виникають не лише для вираження, але й з метою формулювання спільних поглядів.

Не менш важливою ознакою мирних зібрань є те, що вираження або формулювання спільних поглядів має мати публічну спрямованість. Цей критерій дає змогу розмежовувати мирні зібрання з подіями, які хоч і можуть передбачати свідоме скупчення людей у публічному місці з спільною метою (наприклад, збори у парку групи любителів комп'ютерних ігор для їх обговорення), не спрямовані на публічне вираження або формулювання позиції. Ознака публічності, яку мають учасники такого зібрання, виникає не внаслідок цілеспрямованого наміру учасників, а суто випадково з будь-яких причин (приміром, через відсутність можливості зібратися у приміщенні). З цих міркувань, за європейськими стандартами, законодавство щодо мирних зібрань не має застосовуватись щодо спортивних заходів, весіль, дружних або сімейних святкування, похоронних церемоній або релігійних церемоній [5, с. 4].

Також варто наголосити, що зміст поглядів учасників мирного зібрання не має значення для кваліфікації події як мирного зібрання. Фактично,

громадяни вправі висловлювати будь-які погляди з економічних, політичних, релігійних, культурних, історичних чи будь-яких інших питань з урахуванням обмежень, встановлених законом.

У цьому зв'язку вкрай важливо наголосити на дедалі більшому поширенні в Європі концепції «вільного ринку ідей», засновником якої вважають суддю Верховного Суду США Холмса. Суддя вважає: *«Переслідування за вираження думок може здатися цілком логічним <...> однак, коли люди зрозуміли, що хід подій переборов уже не одну віру, вони можуть прийти до переконання <...> що вищих цінностей легше досягти шляхом повільного обміну ідеями, що найкращим критерієм правди є здатність ідеї добиватися схвалення в умовах ринкової конкуренції, а також, що правда є єдиним фундаментом, на основі якого ми можемо безпечно реалізовувати наші плани»* [6, с. 112].

Автором вагомих думок, які підкреслюють сенс свободи самовираження, називають також суддю Брайндейса. Так, у справі «Whitney v. California» (1927) суддя висловив думку щодо цілей, які ставили перед собою автори Першої Поправки до Конституції США в контексті захисту свободи слова і зібрань: *«Вони вважали свободу секретом щастя, а відвагу – секретом свободи. Вони вважали свободу мати будь-які погляди і говорити те, що думаєш, необхідним фундаментом політичної правди. Вони були переконані, що без свободи вираження поглядів і свободи зібрань даремною буде будь-яка дискусія; що тоді, коли ці свободи гарантовані, сама дискусія зазвичай створює необхідні перешкоди від поширення шкідливих доктрин; що найбільшою загрозою для свободи є апатичний народ; що публічна дискусія є політичним обов'язком; і насамкінець, що це має бути фундаментом американської системи влади»* [6, с. 113].

Ідеї суддів Холмса та Брандейса були остаточно схвалені Верховним Судом США у 1969 р. за наслідками розгляду справи «Brandenburg v. Ohio» [6, с. 115]. Що ж до європейської парадигми поглядів на можливість обмеження свободи вираження думок, зокрема й під час мирних зібрань, то на текстуальному рівні обставин, що виправдовують такі обмеження, досить багато. Зокрема, В. Речичкий нарахував 14 можливих підстав для обмеження свободи вираження поглядів у Пакті про громадянські і політичні права [7, с. 560]. Варто, однак, брати до уваги, що судова практика Європейського суду з прав людини показала себе вкрай суворою в оцінці умов для обмеження свободи вираження поглядів, у тому сенсі, що вона явно надає перевагу свободі порівняно з обмеженнями [7, с. 592]. Таким чином, хоча формально є багато підстав для законного обмеження свободи вираження поглядів і зібрань, що слугують легітимній меті, вкрай мало шансів, що обмеження поглядів під час зібрань пройде перевірку на пропорційність.

Мирний характер

Важливою ознакою для кваліфікації події як мирного зібрання є те, що цей захід має відбуватися у мирний спосіб.

Керівні принципи ОБСЄ зі свободи мирних зібрань та рішення Європейського суду з прав людини відображають позицію про те, які зібрання можуть вважатися мирними. Так, зібрання варто вважати мирним, якщо його організатори мають мирні наміри і зібрання має ненасильницький характер. При цьому термін «мирні» варто поширювати і на таку поведінку, яка може ображати або дратувати інших осіб чи навіть на таку поведінку, яка тимчасово перешкоджає, ускладнює чи створює незручності третім особам [3, с. 15]. Таку позицію висловив Європейський суд із прав людини у справі «Станков та об'єднана організація македонців Ілнден проти Болгарії» та у справі «Баранкевич проти Росії». Зокрема, в пункті 32 рішення у справі «Баранкевич проти Росії» Європейський суд вказав: «Свобода зібрань захищає також демонстрації, здатні роздратувати або нанести образу особам, які дотримуються протилежних ідей чи вимог» [8].

Водночас варто розуміти, що відповідно до позиції Європейського суду з прав людини використання насильства невеликою групою осіб під час зібрання не має автоматично заперечувати мирний характер зібрання загалом. Будь-яке зібрання варто вважати мирним, якщо його організатори відкрито заявили про свої мирні наміри, і саме так варто ставитися до цього заходу – за виключенням тих випадків, коли є неспростовні та очевидні докази того, що організатори та учасники мирного зібрання мають намір використовувати, підтримувати і провокувати насильницькі дії [2, с. 37–38].

З наведеного можна зробити висновок, що словосполучення «ненасильницький характер проведення» не варто сприймати звужено.

Таким, що «не має мирного характеру або втрапило його», є зібрання, учасники якого масово умисно застосовують фізичну силу, зброю чи інші небезпечні засоби для заподіяння шкоди життю, здоров'ю або майну інших осіб [9].

Місце проведення

В одній зі справ Верховний Суд Канади влучно зазначив: *«Свобода вираження поглядів не може бути реалізована у вакуумі. Вона явно передбачає використання фізичного простору для того, щоб підкреслити свою спрямованість. Ніхто не може погодитися з тим, щоб свобода вираження має обмежуватися лише місцями, які належать особі, що має намір спілкуватися. Це, очевидно, спотворюватиме саму суть свободи вираження поглядів»* [10, с. 118].

Такий підхід є справедливим і щодо свободи мирних зібрань, яка потребує певного фізичного простору, на якому цією свободою можна було б скористатися. Здебільшого такий простір створюється завдяки публічним (громадським) місцям, до яких мають доступ усі громадяни. Крім того, Європейський суд із прав людини виходить з того, що «як таке, право на мирне зібрання поширюється **як на приватні мітинги, так і в громадських місцях**, на статичні зібрання та публічні процесії» [11, § 56].

Не виключено, що це пов'язано з еволюцією позитивного законодавства щодо мирних зібрань.

Адже ще наприкінці XVIII – XIX ст. регулювання включало також і проведення зібрань у закритих (приватних) приміщеннях. Наприклад, у Конституції Пруссії містилися норми, які давали змогу громадянам збиратися мирно, без попереднього повідомлення в закритих приміщеннях [12]. Ці норми збереглися і у багатьох чинних актах законодавства, особливо у країнах старого світу.

Утім, на сучасному етапі законодавство, що стосується права громадян на мирні зібрання переважно спрямоване на мирні зібрання, що проводяться під відкритим небом. Так, хоча ст. 39 Конституції України і не розмежує в явний спосіб зібрання під відкритим небом та зібрання у закритих приміщеннях, цілком зрозуміло, що законодавець мав на увазі саме перший вид зібрань. Адже тяжко уявити, щоби, наприклад, вимога завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань поширювалася на зібрання у закритих приміщеннях.

Водночас, хоч і не часто, виникають ситуації, коли зібрання проходять у місцях з обмеженим доступом. Йдеться, зокрема, про зібрання, що проходяться на приватній території або території, яка протягом певного обмеженого періоду часу перебуває на одному з титулів права власності у певної юридичної або фізичної особи.

Одним із нещодавніх прикладів такого зібрання стали події у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за участі одного з викладачів, описані у статті «Сексизм, гендер, відповідальність: як конфлікт у Могилянці зрушив проблему насилля у вишах» [13]. Ситуація навколо проведення двох контрдемонстрацій на території університету піднімає цікаве питання, наскільки ці події можуть вважатися мирними зібраннями і чи підпадають вони під регулювання ст. 39 Конституції України. На наш погляд, на перше питання варто відповісти ствердно, оскільки усі ключові ознаки мирних зібрань мали місце у цій історії. Відповідь на друге питання є більш складною. На наш погляд, положення ст. 39 Конституції України можуть бути поширені на ці зібрання лише частково. Так, очевидно не застосовне до цих зібрань положення Конституції щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання органів державної влади та місцевого самоврядування. Адже доцільніше повідомляти про такий намір адміністрацію закладу, в якому такий захід планують проводити. Також виникають очевидні питання, чи може адміністрація закладу на свій розсуд обмежити проведення таких заходів шляхом заборони їх проведення або, наприклад, обмежити коло осіб, що їх проводять. Адже, згідно зі ст. 39 Конституції України, таке право має лише суд. Варто зазначити, що чітких відповідей на поставлені питання українське законодавство не містить.

Утім, дороговказом у цьому зв'язку виступає відома справа “Appelby v. United Kingdom”, яка стосувалася свободи вираження поглядів та свободи мирних зібрань. У цій справі Суд шістьма голосами проти одного визнав відсутність порушення ст. 10 та ст. 11 Конвенції у ситуації, що виникла

навколо заборони власника торгівельного центра збирати підписи на вході до цієї установи щодо планів забудови громадських площ. На думку Суду, оскільки заявники мали змогу збирати підписи в інших громадських місцях і навіть усередині торгівельного центру за домовленістю з власниками магазинів, що здійснювали суборенду, їхнє право на свободу вираження не було порушено, попри їх скаргу на неефективність збору підписів у доступних їм приміщеннях. Таким чином, у цьому разі Суд вирішив, що право приватної власності переважає над суспільним інтересом, який може проявлятися у вимогах заявників щодо недопущення забудови у громадських місцях [14]. Екстраполюючи обставини цієї справи на український контекст, можна дійти висновку, що адміністрація закладу може обмежувати право на мирні зібрання, а ст. 39 Конституції України, принаймні у певній частині, не застосовується щодо зібрань не у громадських місцях. Водночас варто зазначити, що, на нашу думку, обставини, які виникають внаслідок проведення зібрань у таких місцях, потребують певного законодавчого врегулювання.

Підсумовуючи, треба наголосити, що категорія «місце проведення» не обов'язково означає «під відкритим небом», а поширюється також на зібрання у закритих, навіть приватних, приміщеннях, до яких може бути забезпечений широкий доступ громадськості.

Факультативні ознаки мирного зібрання

Окрім низки ознак, які, на нашу думку, є визначальними для розмежування мирного зібрання в юридичному сенсі від інших масових заходів, це явище характеризується і низкою інших ознак, які хоч і не є обов'язковими для будь-якого мирного зібрання, можуть вказувати на його проведення. До таких ознак, зокрема, можуть належати наявність організатора зібрання, сповіщення про його проведення відповідних органів влади, наявність допоміжних засобів для ефективної комунікації (банери, транспаранти, гучномовці) тощо.

Зокрема, організатор виконує на зібранні лише допоміжні функції і має обмежені повноваження. За європейськими стандартами, організатором найчастіше вважається будь-яка фізична чи юридична особа (або особи), від імені якої подано повідомлення про проведення мирного зібрання та яка несе основну відповідальність за його проведення. При цьому мирне зібрання може і не мати жодного організатора, тож ця ознака не є визначальною для правової класифікації публічного заходу як мирного зібрання [2, с. 102].

Водночас варто звернути увагу на те, що організатором мирного зібрання не можуть виступати державні органи або органи місцевого самоврядування. Насамперед, це зумовлено самою природою цього права, яке є одним із засобів комунікації між приватними особами. Також варто зважати і на формулювання ч. 2 ст. 19 Конституції України, яка встановлює обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб

діяти виключно в межах повноважень та у спосіб, визначений Конституцією та законами України.

Підсумовуючи, можна сформулювати висновок, що мирні зібрання як правова категорія володіють низкою сутнісних ознак, які дають змогу відмежувати це явище від суміжних понять та категорій. Вважаємо, що мирне зібрання як правове явище характеризується: 1) усвідомленою (осмисленою) зустрічю групи осіб, 2) що відбувається з метою публічного

висловлення або формулювання спільних поглядів 3) у певному фізичному місці (території, маршруті) 4) та проходить у мирний спосіб. Окрім основних ознак, існує також чимало факультативних, які можуть виконувати допоміжну роль задля розмежування мирних зібрань та суміжних явищ (наприклад, наявність організатора зібрання, сповіщення про його проведення відповідних органів влади, наявність допоміжних засобів задля ефективної комунікації тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала Вищого адміністративного суду України № 53646163 від 10 листопада 2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53646163>
2. Мельник Р. Право мирних зібрань у системі адміністративного права Німеччини. URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-pomeriv/3-5-2013/item/207-pravo-myrnykh-zibran-u-systemi-administratyvnoho-prava-nimechchynu-melnyk-r-s>
3. Руководящие принципы по свободе мирных собраний / Опубликовано Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ. Варшава, 2007. 117 с.
4. Руководящие принципы по свободе мирных собраний. Издание 2-е. Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ. Варшава, 2011. 195 с.
5. Opinion on the Draft Law on Meetings, Rallies and Manifestations of Bulgaria adopted by the Venice Commission at its 79th Plenary Session (Venice, 12–13 June 2009) / Strasbourg, 23 June 2009. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2009\)035-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2009)035-e)
6. Франковски С. Верховный Суд США о гражданских правах и свободах / Франковски С., Гольдман Р., Лентовска Р. Польша: БЕГА. 254 с.
7. Речицкий В.В. Символическая реальность и право. Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. 732 с.
8. *Varankevich v. Russia*, no. 10519/03, 26 July 2007.
9. Що таке мирне зібрання? Мирні зібрання в Україні – Quo Vadis? Центр політико-правових реформ. 2013. URL: <http://www.pravo.org.ua/component/content/article/163-maxwidth/2012-04-21-15-17-54/920-shcho-take-myrne-zibrannia-i-shcho-nyu-ne-ie.html>.
10. Mead D. The new law of peaceful protest rights and regulations in the human rights act era. Oregon: Oxford and Portland, 2010. 499 p.
11. *Djavit An v. Turkey*, no. 20652/92, ECHR 2003-III.
12. Матвеев В.Ф. Право публичных собраний Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии. С.-ПЕТЕРБУРГ. По изданию 1909 г. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum2988/item2994.html>
13. Сексизм, гендер, відповідальність: як конфлікт у Могилянці зрушив проблему насилля у вишах. Інтернет-видання «Українська правда». URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2017/07/4/225112/>
14. *Appleby and Others v The United Kingdom*, no. 44306/98, 6 May 2003, ECHR 222/